

ЛИТОВСЬКО–РУСЬКА ДЕРЖАВА: ОСОБЛИВОСТІ УПРАВЛІННЯ ЗЕМЛЯМИ РУСИ-УКРАЇНИ

LITOVIAN-RUSSIAN STATE: THE FEATURES OF GOVERNANCE OF RUSSIAN–UKRAINIAN LANDS

У статті розглядається державне будівництво на українських теренах у часи Великого князівства Литовського в історичний проміжок часу між двома уніями (охоплюючи початки завоювань). Основна увага зосереджується на еволюції механізмів врядування протягом XIV – XVI століть з позиції їх актуальності у системі сучасних державотворчих проблем. Тут охоплено коло питань, пов'язаних з формами місцевого самоврядування, зокрема, з втіленням норм Магдебурзького права; висвітлено шлях формування нових станів та їх вплив на формування владних структур; детально розглянуто принципи взаємодії центрального (великокняжеского) та місцевих урядів; досліджено причини та передумови обмеження автократії у князівстві та наголошено на його історичній цінності. Автор висвітлює історіографічні теорії та концепції щодо значення українського елемента в управлінні, доводячи його важливу роль в управлінні державою.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, феодальна монархія, канцлер, гетьман, звичаєве право, Магдебурзьке право.

В статье рассматривается государственное строительство на украинской территории во времена Великого княжества Литовского в исторический промежуток времени между двумя униями (включая начала завоеваний). Основное внимание сосредоточено на эволюции механизмов управления в течение XIV – XVI веков – с позиции их актуальности в системе современных государственных проблем. Здесь охвачен круг вопросов, связанных с формами местного самоуправления, в частности, с выполнением норм Магдебургского права; освещены пути формирования новых состояний и их влияние на формирование властных структур;

тур; подробно рассмотрены принципы взаимодействия центрального (великокняжеского) и местных правительств; исследованы причины и предпосылки ограничения автократии в княжестве и отмечены его исторические ценности. Автор освещает историографические теории и концепции о значении украинского элемента в управлении, доказывая его важную роль в управлении государством.

Ключевые слова: Великое княжество Литовское, феодальная монархия, канцлер, гетман, обычное право, Магдебургское право.

The article deals with the state building on the Ukrainian territories during the time of the Grand Duchy of Lithuania in the historical period of time between the two unions (covering the beginnings of conquest). The focus is on the evolution of governance mechanisms during the fourteenth and sixteenth centuries, from the point of view of their relevance in the system of contemporary state-building problems. It covers a range of issues related to forms of local self-government, in particular, the implementation of the norms of the Magdeburg Law; The way of formation of new states and their influence on formation of power structures are illuminated; the principles of interaction between the central (grand prial) and local governments are considered in detail; The reasons and prerequisites for the restriction of autocracy in the principality and its historical value are investigated. The author covers historiographical theories and concepts concerning the importance of the Ukrainian element in management, proving its important role in the management of the state.

Key words: Grand Duchy of Lithuania, feudal monarchy, chancellor, hetman, customary law, Magdeburg Law.

УДК 351.82

Чорна К.П.

к. юрид. н., доцент,
професор кафедри
господарського, трудового права
та цивільно-правових дисциплін
Міжрегіональна академія
управління персоналом

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями.

Литовсько-Руська держава – один із державних феноменів епохи пізнього середньовіччя і раннього Нового часу, носій автохтонного господарювання, де управлінські традиції нової аристократії поєднувалися з колективними родовими принципами вирішення державних справ.

Консолідоване утворення виникає у XIII столітті і до кінця XIV оточує себе васальними князівствами, що цілком відповідає політичним звичаям тогочасної Європи. Аналіз усього наявного комплексу джерел дає змогу зробити висновки, що вже на початку існування союз литовсько-руських князівств був стійким конгломератом незалежних земель, кожне

з яких мало свій вагомий політичний голос. Міцне військо, спільні політичні амбіції, династичні родинні зв'язки, доброзичливість населення майбутніх васальних земель, стомленого від зовнішньої і внутрішньої боротьби, гасла визволителів, а не загарбників – усе це посприяло приєднанню до Великого князівства Литовського величезних територій від Балтійського моря до степів Таврії, від Західного Бугу до Оки, – тобто, усього ареалу нинішньої Білорусі і значної частини земель Русі-України (окрім Галичини, Буковини і Закарпаття, які на той час вже належали Польщі, Молдавському князівству та Угорщині відповідно)[1].

Отже литовсько-руська епоха в українському державотворенні починається у першій чверті XIV століття із засновника династії

Гедиминовичів і завершується підписанням Люблінської унії у 1569 році. Загалом, понад двісті років Русь-Україна знаходилися під «гнітом» Великого князівства Литовського. Проте в українській науці часто вживається і назва «Литовсько-Руська держава». Отже, враховуючи особливості початків цього панування і подальші традиції державного господарювання, дискусії з цього приводу потребують додаткового наукового опрацювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зважаючи на територіальні аспекти досліджуваної держави, важливими інформаційними джерелами є роботи литовських вчених Е. Гудавіюса [1], І. Карпавічене [11], дослідження білоруського історика В. Насевича [3], видатного польського науковця Є. Охманського [4], а також спадщина російських дослідників М. Любавського [5], Ф. Леонтовича [8]. Детальний науковий опис політичного устрою українських земель у складі Великого князівства Литовського здійснено визнаними класиками української історичної науки Д. Дорошенком [10; 14], М. Грушевським [2]; сучасними українськими істориками Н. Білоус [12], Н. Яковенко [15]; авторськими колективами Інституту історії України [13]. Викладені матеріали підтверджуються першоджерелами [6; 7; 9], які є основою для здійснення системного наукового аналізу досліджуваної теми.

Формулювання мети статті:

– охарактеризувати територіальний устрій та еволюцію механізму управління державою протягом XIV – XVI століть (від початків завоювань до утворення Речі Посполитої);

– визначити риси спільного литовсько-українського державного будівництва та значення інтеграції завойовників в український соціум; довести суттєву роль українського елемента в управлінні;

– висвітлити особливості співпраці центральної та місцевої влади та вплив демократичних тенденцій на формування територіального самоврядування;

– здійснити порівняльний аналіз форм управління у Литовсько-Руській державі та в абсолютистських європейських монархіях доби пізнього середньовіччя.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів.

Утвердження литовського верховного правління розпочалося не з кривавих завоювань, характерних для інших учасників розподілу колишніх руських земель – Польщі, Угорщини, Молдавського князівства, і, звичайно ж, Золотої Орди. На той час місцеве населення

бачило у литовському війську визволителів від монгольської навали, а виснажена міжусобицями еліта не знаходила підстав проголошувати вотум недовіри новим князям, оскільки дедалі частіше Рюриковичі не задовольняли боярську верхівку.

Приєднання руських земель Литвою в XIV ст., як підкреслює М. Грушевський, мало характер не завоювання, а прилучення, «збирання» земель руських. Князі литовські оголошували себе спадкоємцями давньої руської держави; українське й білоруське населення дивилося на них, як на своїх законних володарів, а на об'єднане литовсько-руське князівство – як на свою власну державу [2].

Механізм державного управління колишніми територіями Русі-України залишився незмінним: очолював державу верховний правитель, титули якого у різні періоди мали різні назви, такі як: «король литвинів і русинів» (відразу після приєднання українських територій), «господар Великого князівства Литовського», «Король польський, «Великий князь Литовський, руський, жемайтійський, мазовецький та інших земель» (після династичного союзу, закріпленого Кревською унією 1369 р.). Відповідно, змінювалась і назва держави в офіційних документах [3].

Урядування пізньосередньовічної держави, як правило, формується при дворі монарха. Управління особистими справами верховного володаря провадилося тут окремо (як і в Галицько-Волинській державі), обов'язки міністра княжого палацу виконував «маршалок дворний», який теж долучався до загальнодержавних справ. Придворний склад частково повторював палацовий устрій феодальних монархій Європи – існували посади скарбників, конюших, хорунжих, стольників, кухмістерів, чашників, сокольників, ловчих, півчих, комірних; від галицько-волинського управлінського спадку залишилися посади дяка і крайчого (основна функція останнього – дегустація страв з княжого столу, яка доручалася найбільш довіреним людям, оскільки в ті часи отруєння найвищих осіб у державі було повсякденною європейською практикою).

У багатьох випадках посади не мали нічого спільного з їх назвами і навіть з виконуваними службовими обов'язками – вони просто використовувалися для просування по соціальній драбині військової знаті, яка відзначилася на великокняжій службі під час військових походів. Цей досвід згодом буде успішно перейнятий урядами козацької України, у яких підписарі або чауші очолюватимуть бойові загоны під час воєн.

Удільними ж князівствами, територія яких теж залишалася статичною, правили удільні князі, а в часи найвищої централізації намісників князя знову стали називати воєводами (на Волині і у Жемайтії (сучасній Литві) – старостами). Це були або їх колишні місцеві правителі, або ж представники литовської знаті, призначені володарем з числа родичів. Часто окраїнні землі знаходилися під безпосередньою владою столичного (віленського) князя.

Місцева адміністрація здійснювала переважно фінансові, оборонні та судові функції. В дореформений період уся повнота влади належала місцевим князям; деякі з них, наприклад, київські і подільські, карбували навіть власну монету. Руське князівське оточення не змінилося після приходу литовців. До нього, як і раніше, належали місцеві православні бояри і священники, дружинники та інша знать.

Популярними залишилися і земельні «пожалування» за вірну службу, які посприяли виникненню нового стану – української шляхти. Земельна аристократія і військова дружина залишалися найвідданішими силами на службі в удільників, які чітко виконували свої основні функції, – оборонну і фінансову. З огляду на це, великий князь не мав ані змоги, ані потреби у побудові складного адміністративного апарату аж до територіальної реформи 1413 року, яка скасувала князівства, ввела землі і воєводства, а отже й посади воєвод і старост як представників Великого князя Литовського на місцях.

Політико-адміністративні зв'язки центру та околиць були доволі слабкими аж до XV століття, яке ознаменувалося загальноєвропейськими тенденціями занепаду архаїчної феодально-помісної форми господарювання та переходом до прогресивних товарно-грошових відносин. Саме протягом описаного часу в лексиці з'явилися терміни, які характеризують місце еліти у владному середовищі, а саме: «пан», «панство», «господар», «канцлер», «гетьман», «шляхта» та інші звичні для ділової лексики звернення.

Великий князь у своїй діяльності опирався на княжу Раду (панство, пан-Раду), до складу якої входили очільники земель та окремі наближені до правителя особи, а пізніше – і представники високого католицького і православного духовенства. Усіма державними справами Ради відала Державна канцелярія на чолі з канцлером (після проголошення Великого князя Литовського королем Польським ця посада називалась «Великий писар Литовський», а її носій набув додаткових урядових повноважень). Посадові функції писаря передбачали контроль за веденням і

збереженням усієї документації і архівів, в тому числі і фінансових. Він часто виконував роль княжого посланника, податківця, скарбника і навіть місцевого воєводи.

За державну скарбницю відповідав «підскарбій земський»; обов'язки головнокомандуючого виконував «гетьман найвищий» («гетьман великий Литовський»).

Посада гетьмана з'явилася у зв'язку з розширенням обов'язків Великого князя Литовського після проголошення останнього володарем польським (досі усі литовські князі, які були досвідченими полководцями, самі очолювали власне військо у походах). Часті війни з державами-сусідами, потреба у контингентах на кордонах з Москвою, Кримом та Польщею, розвиток військової справи, поява нових видів зброї, реорганізація влади на місцях і зростання шляхетського стану, потреба у військових найманцях, – усе це посприяло введенню у литовсько-руській державі посади гетьмана, на яку призначалися найбільш досвідчені і харизматичні військовики з числа знаті, і які, окрім обов'язків полководців, часто виконували й інші службові доручення великого князя, – були воєводами, скарбничими, послами [4].

Рада мала достатні повноваження і суттєво обмежувала владу монарха, а за його відсутності володіла правом самостійно приймати важливі державні рішення. Зазвичай, практикувалися засідання «передньої» (малої) Ради, а з XVI ст. великої Ради – Великого вольного Сейму – де, окрім учасників «передньої» ради, були присутні великі землевласники, а ще шляхта – дворянська еліта, яка, щоправда, до 1566 року мала лише дорадчі голоси [5].

Поступово Сейм став вищим органом влади у Литовсько-Руській державі. Він мав вирішувати численні питання зовнішньої політики, визначати шляхи формування державної скарбниці, окреслювати земельну політику та розглядати ряд інших важливих державних питань. Сейм був логічним продовженням вікових традицій литовських князів, метою яких було урівняти в політичних правах усіх представників місцевої меритократії, тобто лицарів та незаможних панів із князями.

Інші привілейовані стани (духовенство, багаті міщани, купці) участі у литовських Сеймах не брали.

Поступово до повноважень Сейму додалася і законодавча ініціатива, яка до цього знаходилася у компетенції двору. Так, у 1529 році Сейм затвердив Перший статут Великого князівства Литовського – основний закон держави, який, окрім правового регулювання суспільного життя, законодавчо закріпив верховенство

власної влади та високі привілеї аристократії – родової шляхти, яка тепер стала повноважним учасником Сеймових засідань. З кожного повіту обиралося двоє делегатів, що, у прикінцевому порядку, часто ставало вирішальним під час голосування [6].

Після прийняття Другого Литовського Статуту та адміністративних реформ 60-х років XVI століття Сейм остаточно стає найвищим органом влади у Литовсько-Руській державі, а Великий князь («господар») – лише першою посадовою особою у державі, яка має однакові із сенатом та повітовою шляхтою політичні права. Господар міг бути переобраний за рішенням Сейму, останній же мав право подавати претензії до господаря, на які той зобов'язаний був відреагувати спеціальними поясненнями (по суті, існувала певна підзвітність правителя перед підданими). До повноважень Сейму додалося і розпорядження державною скарбницею, цінова політика, розширення кола вирішуваних ним зовнішньополітичних питань, військові і судові функції. Перед кожним засіданням Сейму Великий князь готував послання, яке обов'язково обговорювалося в середовищі аристократії.

Розширилися і компетенції міністрів, особливо великого і дворового маршалів, гетьмана, канцлера, скарбничого, – посади цих урядовців були довічними і були підконтрольними володарю. Отже феодальна монархія набуває рис шляхетської республіки [7].

З 1565 року отримують офіційний статус і рішення повітових сеймиків, участь у роботі яких була обов'язковою для місцевої шляхти. Скликалися предсеймові, посеймові, виборні і каптурні сеймики. На предсеймових засіданнях обговорювалися княжі послання, приймалися рішення щодо делегованої повітової шляхти та її загального курсу; на посеймових засіданнях, відповідно, провадилося ознайомлення з універсалами князя та конституціями Сейму [8].

Місцева адміністрація – воєводи та їх заступники каштеляни (очільники місцевої шляхти), а також судді обиралося на виборних сеймиках; каптурні ж засідання скликалися у разі смерті правителя.

Місцеве урядування у Литовсько-Руській державі здійснювали і княжі повітові маршалки, хорунжий, городничі. Проте у повітах вирішальне слово було за шляхтою, влада ж воєвод поширювалася на неї лише у разі оголошення військового стану. В післяреформений період кожен повіт був окремим судовим округом, і воєводи змушені були віддати свої судові функції земським, гродським і підкоморським судам; пізніше виникнуть і посади

інстигаторів – службових осіб, які підтримуватимуть державне обвинувачення у судах [9].

Особливі компетенції мала місцева влада у тих містах, яким після Кревської унії було надано Магдебурзьке право, зокрема у Києві, Вінниці, Чернігові, Переяславі, Каневі, Луцьку, Володимирі, Кременці та інших (деякі ж галицькі міста отримали ці вольності ще за часів короля Данила).

Міська управа-магістрат складалася з ратманів на чолі з бургомістром та лавників на чолі з вїйтом – окремих структур, відділених від повітових і волосних управлінь (до неї входили переважно заможні міщани). Найвища посадова особа міста в основному призначалася королем, і лише у Києві ця посада була виборною. «Бургомістр і ратмани завідували міськими доходами й видатками. Бургомістр виконував звичайно свої обов'язки лише один місяць і потім передавав їх старшому з ратманів, аж доки не перебули всі, а тоді керування верталось до старшого. Вїйт і лавники вибиралися на все життя й складали судову колегію. Дуже часто вїйтів призначав сам великий князь, і такий вїйт зосереджував у своїх руках суд і управу. Судив він разом з присяжними лавниками» [10].

Особливістю функціонування міських самоврядних структур за литовсько-руських часів було те, що за усіма ознаками вїйт (очільник судової і (частково) виконавчої влади) мав набагато більше повноважень, ніж бургомістр, хоча рішення вїйта, прийняті без участі ради, вважалися недійсними. Вїйти призначали собі намісника-лентвїйта, на якого було покладено нагляд за діяльністю ратманів – членів магістрату.

До обов'язків ратманів належали охорона громадського порядку, контроль за діяльністю комунальних служб, цін і мір, витрати міської скарбниці, надання соціальної допомоги злидням, міське будівництво і торгівля, виконання князівських розпоряджень та інші питання внутрішнього життя міста.

До обов'язків вїйтів у прикордонних землях, окрім формування власного уряду (призначення відповідальних за певні види робіт у міському господарстві – справців, намісників, городничих, каштелянів, повітових маршалків, децьких, вижив, увязчих, ключників, митників), належали ще і політичне представництво великокняжої влади у підпорядкованому місті, виконання дипломатичних функцій, організація утримання численних високих гостей та іноземних гінців-подорожніх, підтримання відносин з державою-сусідом (відповідальність за впровадження загальнодержавної політики щодо вказаних сусідів) [11].

Вількери (міські постанови) мали для городян таку ж силу, як і Литовські статuti – конституція Литовсько-Руської держави.

Характеризуючи особливості Магдебурзького права у містах, варто наголосити, що за прикладом віче, характерного як для національного литовського, так і для українського суспільного життя, у містах збереглися загальні сходи городян [12].

Аналогічні структури створювалися і в українських селах, де обиралася місцева влада на чолі з війтом (пізніше – солтисом). Проте з огляду на введення феодальних повинностей та підпорядкування сіл земельним магнатам, які викупляли в уряді території і засновували там поселення, самоврядні структури на селі часто зводилися до мінімуму і перетворювалися на допоміжну експлуаторську ланку, а влада війта обмежувалася виконанням функцій панського управлінця та волосного судді.

Місцева знать визнавала литовсько-руську владу, оскільки у її вищих кругах теж панували антипольські настрої. Ці тенденції суттєво посилилися після ліквідації князівств (не без польського впливу). Національність же та конфесія до Люблінської унії (до 1569 р.) набагато менше впливали на отримання державних посад. Вимога щодо обов'язкового католицького віросповідання часто не дотримувалася, і, на відміну від польських галицьких земель, на території литовсько-руської держави православна українська шляхта, заможні міщани та грамотні селяни мали доступ до урядування. Це була одна із запорук швидкого зростання і розвитку князівства. Литовські і місцеві урядовці, на відміну від польських, не виділяли жодної з націй на приєднаних територіях, литовці ж, будучи язичниками, добровільно приймали християнську віру, зокрема, і православ'я. Вони з самих початків спільної державності швидко асимілювалися серед місцевого населення, всотуючи місцеві звичаї, традиції і норми звичаєвого права: «Ми старини не рушимо і новини не вводимо» [13].

Висновки. Отже особливий тогочасний статус українських земель дає змогу назвати їх «Литовсько-Руською державою». Вважаємо за доцільне навести такі її головні ознаки:

– легітимність литовсько-руського врядування, відсутність вагомого опору литовським військам зі сторони українського населення під час приєднувальних та державотворчих процесів (у зв'язку із наявністю спільних ворогів, прагненням визволитись від ординського ярма та кризою місцевого управління у деяких руських князівствах);

– політична, мовна, культурна, соціальна інтерференція – аж до асиміляції в українському середовищі; династичні шлюби та визнання православ'я;

– контроль польського елемента у врядуванні; консолідація антипольської коаліції навколо литовської знаті;

– продовження попередніх управлінських традицій Русі-України; врахування принципів національного звичаєвого права у Литовських статутах та сприяння демократизації влади на українських теренах;

– визнання прав української шляхти та сприяння її політичному та соціальному піднесенню.

«Всі обставини, здавалося б, вели до того, щоб Велике Князівство Литовське зробилося державою руського племені й забезпечило цьому племені вільний політичний і культурний розвиток, проте Польща несла на українські землі зовсім інший соціальний уклад, ніж той, що був під Литовською державою. І тому конфлікт був фатально неминучим. Він і вибух вже наприкінці того самого XVI століття, коли сталося остаточне об'єднання Литви з Польщею [14].

Оцінюючи досліджувану епоху, український історик Н. Яковенко зазначає: «Витворений без помітних завойовницьких зусиль новий державний організм являв собою вельми неординарний суб'єкт історії – державу, у якій від народу-завойовника, по суті, залишалася тільки назва – “Велике князівство Литовське”» [15].

В українській науці є популярною і версія, що українська державність після династичного союзу між правителями Литви і Польщі була знищена. Такої думки були, зокрема, М. Грушевський та І Крип'якевич. Багато сучасних дослідників і нині поділяють їх погляди. Вони вважають, що українські землі мали досить обмежене самоврядування, а дійсне управління провадилося виключно представниками великокняжої влади. Проте у будь-якому разі усі дослідники єдині у загальному висновку – державне будівництво на українських теренах у часи Великого князівства Литовського було яскравим взірцем державотворчої еволюції, яка до середньовічного автократичного врядування додала затребувані тогочасним становим суспільством інновації, що на крок випереджали консервативні управлінські традиції абсолютистської Європи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гудавичюс Э. История Литвы с древнейших времен до 1569 года / Перевод с литовского Г. И. Ефромова. Т. I. М., 2005. С.45
2. М. Грушевський. Історія України-Руси, т. V, Львів, 1905. URL: history.org.ua/.

3. Насевич В. «Русь» у складзе Вялікага княства Літоўскага ў XVI ст. Насевич В., Спірыдонаў М. «З глыбі вякоў. Наш край»: Гістарычна-культуралагічны зборнік. Мн.: «Навука і тэхніка», 1996. Вып. 1. С. 4–27.

4. Ochmanski I. Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów Krymskich w XV–XVI w. Studii i Materiały z Historii Wojskowości. 1960. T.V. С.385.

5. Любавский М.К. Литовско-русский сейм: опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства.

URL: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/124>.

6. Статут Великого княжества Литовского 1529 года. Минск. АН БССР. 1960. (рос.) (Сигизмунд I. Статут 1529 г.).

7. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года. Мінск, 2003. С.35–263. За выданням 1855 року.

8. Леонтович Ф.И. Веча, сеймы, сеймики в Великом княжестве Литовском. Журнал Министерства народного просвещения. 1910. № 2. С. 233–274; № 3. С. 37–61.

9. 7. Там же

10. Дмитро Дорошенко. Нарис історії України. Том 1. URL: <https://history.vn.ua/book/practice>.

11. Karpaviciene J. Das sächsisch–magdeburgische Recht in Litauen: Forschungsstand, Forschungsfelder und Perspektiven. Rechts – un Sprachtransfer in Mittel – und Osteuropa: Sachsenspiegel und Magdeburger Recht; internationale und interdisziplinäre Konferenz in Leipzig vom 31. Oktober bis 2. November 2003. URL: hrsg. von Ernst Eichler und Heiner Lück. Red: Wieland Carls. Berlin: de Gruyter Recht. S. 75–103.

12. Білоус Н.О. Магдебурзьке право. Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла–Мі. Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2009. 790 с.: іл. URL: <http://www.history.org.ua>.

13. Історія державної служби в Україні: у 5 т. відп. ред. Т.В. Мотренко, В. А. Смолій; упоряд.: А.М. Бега, Г.В. Боряк (кер. кол. упоряд.), Л.Я. Демченко та ін. Головне управління державної служби України; НАН України. Інститут історії України. К.: Ніка-Центр, 2009. Т. 1. С. 73–94

14. 10. Там же.

15. Українські землі у складі Литви і Польщі. Н. Яковенко. URL: <https://library.udpu.edu.ua>.